

46. Кіян О. Назв. праця. – С. 251.

47. Там само. – С. 250.

В сообщении говорится о историко-географических исследованиях и преподавании исторической географии в университетах Надднепрянской Украины в XIX – начале XX в.

Ключевые слова: историческая география, российские императорские университеты, университетские уставы, Надднепрянская Украина, историко-географические исследования, курсы лекций, М. Максимович, Ф. Бруун, В. Антонович.

Отримано: 18.10.2013

УДК 16(477)»19-20»(043.3)

Маріанна Плахтій

ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ ЛОГІКИ В КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті висвітлено особливості викладання логіки в Київській духовній академії наприкінці ХІХ століття, а також проаналізована науково-логічна спадщина професорів згаданого університету.

Ключові слова: логіка, традиційна логіка, викладання логіки в Україні, Я. Буханцев, П. Лінницький, Й. Міхневич, О. Новицький, С. Трегубов, С. Остроумов, П. Юркевич.

Київська духовна академія – єдиний на теренах України вищий навчальний заклад, де готували священнослужителів, що отримували призначення в усі єпархії. У академії всі філософські науки були базовими стосовно наук богословських. Так, на «нижчому» відділенні академії читали історію давньої філософії, логіку та психологію, історію нової філософії, метафізику і моральне богослов'я. Професори філософії мали змогу читати власні авторські курси, що орієнтувалися на закордонні новації. Щодо викладання логіки, ситуація змінилася наприкінці ХІХ століття в зв'язку із бурхливим її розвитком за кордоном. Існування великої кількості напрямків розвитку логіки здійснювало значний вплив на головні питання традиційної логіки.

Певні аспекти викладання філософії та логіки в духовних навчальних закладах України розкрили у своїх філософських та історичних дослідженнях відомі українські та російські вчені В. Горський, В. Івлев, Я. Ісаєвич, О. Карпенко, Н. Мозгова, М. Попович, Н. Стяжкін, М. Ткачук. Однак ми в рамках цієї статті, на матеріалі друкованих та рукописних матеріалів, дослідимо проблеми традиційного курсу логіки та його залежність від зарубіжних логічних нововведень.

Найдавнішою та найбільш ушлявленою серед вищих духовних закладів була Київська духовна академія (КДА), яка бере

свій початок від Києво-Могилянської академії. Починаючи з 1819 року, духовна академія готувала наукові кадри не тільки для навчальних духовних закладів, але й для інших навчальних закладів України. Академія прагнула дати своїм вихованцям належну наукову підготовку, дбаючи про високий рівень викладання не тільки богословських, але й загальноосвітніх предметів, в тому числі логіки. Програма чотирирічного навчання в академії поділялась на богословське, церковно-історичне та церковно-практичне відділення. Основу студентів академії складали кращі випускники духовних семінарій, що походили із сімей священнослужителів.

У другій половині XIX – на початку XX ст. логіку в КДА викладали відомі професори П. Авсен'єв, С. Гогоцький, Ф. Гусєв, В. Карпов, П. Ліницький, Й. Міхневич, О. Новицький, С. Остроумов, І. Сковрцов, П. Юркевич та інші. Логіка як дисципліна завжди була обов'язковим предметом, що викладався на першому або на другому курсі. Обов'язковою для всіх студентів була також письмова наукова робота з логіки.

Одним із найбільш шанованих професорів КДА був Орест Маркович Новицький (1806-1884), випускник 1831 р., який в період із 1834 по 1837рр. працював у ній викладачем, а потім після закордонного відрядження в університетах Німеччини став професором Київського університету. Значної уваги варті дві його праці з логіки «Керівництво з логіки, складене ординарним професором Унів. Св. Володимира Орестом Новицьким» та «Коротке керівництво з логіки з попереднім оглядом психології для середніх навчальних закладів».

Логіку на той час вважали формальною наукою, тому що вона обмежувалась аналізом одних форм мислення і зовсім не сприяла пізнанню, що О. Новицький заперечував: «У такому випадку логічні форми були б мертвим та бездіяльним вмістом уявлень та думок, і вивчення таких форм було б щодо пізнання істини непотрібним та зайвим» [1, с.13]. На його думку, логіка є наука про закони природнього і правила штучного мислення, вона протиставляється тому поняттю, що панує у новітніх філософських школах, за якими мислення повинно мати у собі або із себе виводити свій власний і незалежний від досвіду зміст, і за яким логіка перетворюється в науку матеріальну. Суперечки ж про формальність або матеріальність логіки знаходяться у взаємозв'язку із загальними суперечками між досвідом та умоглядністю. Оцінюючи вплив відомих філософів на логіку, О. Новицький вказує, що Кант відрізняв формальну від своєї матеріальної логіки, тож у нього самого і в його учнів вона була позбавлена згубного впливу Кантової метафізики і навіть завдячує цій школі певним вдосконаленням та подальшим розвитком. Що ж до школи Гегеля, то на думку О. Новицького, його учні прагнуть формальну логіку замінити

ти своєю умоглядною, і звичне, засноване на законах природи мислення, підпорядкувати своєму діалектичному методу.

Досить цікавими та прогресивними для свого часу є думки О. Новицького щодо законів мислення, які він визначає як такі, що служать правилами для пізнання і розвитку всіх загалом відношень між думками, і тільки у цьому застосованні отримують свою силу подібно законам природи із неусвідомленою необхідністю. Головними, до яких сходяться усі інші внутрішні та суттєві відношення предметів, є відношення тотожності і причиновості. Відповідно до таких міркувань О. Новицький виокремлює два основні закони мислення: закон тотожності та закон підстави. До закону тотожності вчений додає закон нетотожності, а до закону підстави – закон безпідставності. Головним аргументом таких доповнень є той факт, що у випадку тотожності та причинності ми часто не знаходимо і не заперечуємо їх у предметах мислення. Оскільки мислення не обмежується відкриттям і розвитком вказаних відношень тільки в дійсності, але й слідує за ними навіть в області можливого, тому і закон тотожності і закон нетотожності розширюється до закону несуперечності та суперечності, аналогічно закон підстави можливо розширити до закону правдоподібності та неправдоподібності. Закон тотожності Орест Маркович формулює так: річ є те, чим вона є, а не чимось іншим; кожна річ рівносильна сама собі, а не іншій. А закон нетотожності: $A \neq B$, ця річ не є чимось іншим.

О. Новицький скептично ставився до закону виключення третього, називаючи його уявним. Він формулює його так: «Кожна річ повинна бути або A або не A ; кожній речі із усіх можливих присудків приписується або ствердження, або заперечення. Цей уявний закон мислення ґрунтується на зовсім хибному уявленні про протилежності, що заперечують одна одну, за яким під не A варто розуміти, наприклад, під «нерозсудливий» розуміють усі можливі невизначені не A , всі інші, крім «розсудливий», а не часткове – заперечення, протилежність, як потрібно розуміти» [1, с.47-48]. Розв'язання такої ситуації О. Новицький бачить в обмеженні закону: із тих ознак, якими річ визначається, тобто до родової сфери яких вона належить, їй повинна приписуватися або сама позитивна ознака, або її заперечна протилежність.

Отже, головною ознакою його логічних поглядів є те, що визначаючи логіку, як науку про закони природного мислення, він суперечить пануючому погляду на задачу та значення логіки, яку вважають керівництвом до мислення, або мистецтвом мислити. Слід відзначити прогресивне для свого часу ставлення до закону виключення третього, він вважав головним закон тотожності та нетотожності.

Ще один відомий представник релігійно-філософської школи, Памфіл Данилович Юркевич, випускник КДА 1851 р. Він ви-

кладав у академії в 1851-1861 рр. За наказом Імператора його було переведено у Московський університет на кафедру філософії із званням ординарного професора. У даній статті вперше розглядаємо його логічні погляди, що висвітлені у рукописах «Програма і читання по логіці», «Лекції по логіці», «Логічні дослідження Тренделенбурга», «Виписки із логіки Г.Х.В. Зігварта», «Простір і час», хоча його рукописна спадщина заслуговує окремого дослідження та публікації. У своїх роботах П. Юркевич визначає логіку як головну науку не тільки для наук умоглядних, але й для досвідних. Він стверджував, що логіка наука універсальна, вона дає законодавство іншим наукам незалежно від спеціального їхнього змісту, та говорить про умови істини взагалі, про норми, які потрібно наслідувати, щоб судження були істинними.

У своїх роботах з логіки професор застосовує багато схематичних позначень та прикладів із математики. Так, після формулювання закону тотожності вчений наводить приклад: «Коли ми доводимо, що площа трикутника рівна половині площі паралелограма, який має з трикутником однакову основу та однакову висоту, то ми у цьому випадку керуємось формулою $A = A$: величина площі першої фігури і величина половини площі другої фігури одна й та сама величина. Звідси і назва – тотожність» [4, арк.90].

П. Юркевич підтримував О. Новицького щодо поглядів на закон тотожності, вважаючи його головним, при цьому усі інші закони формулював та тлумачив найближче до сучасного трактування законів традиційної логіки.

У 70-х роках XIX ст. логіку у КДА викладав приват-доцент Ф. Гусев. Він читав по дві лекції на тиждень для студентів першого та другого року навчання. У своєму курсі логіки Ф. Гусев виділяв такі теми: поняття про предмет; про відношення логіки до психології та метафізики з розглядом вчень як представників формального напрямку, так і філософів, що намагались примирити формалізм і реалізм в напрямку логіки; дослідження законів мислення; відношення думки до слова; про форми мислення та про методи дослідження і систематичного викладу (аналіз, дедукція, синтез).

Значну увагу для сучасних дослідників мають рукописні семінарські роботи студента КДА Якова Буханцева, який у своїй праці «Досвід виведення основних законів мислення» зробив цікаві узагальнення щодо сутності закону. На його думку, закон – це окреслення, визначення, обмеження постійного предмета. Закони бувають зовнішні та внутрішні. Зовнішні приходять у предмет ззовні, такими є закони суспільні; внутрішні притаманні самій сутності предмету, так що із знищенням закону знищується і предмет.

У дослідженні проблем законів мислення та силогізму особливу вартість мають дві семінарські роботи студента КДА

Симіона Трегубова. До речі, в 1884 р. одну з його робіт було направлено на присвоєння вченого звання магістра. Так, у роботі «Значення законів мислення» під законом взагалі він розумів правила, якими ми керуємось у своєму житті; а під законом мислення – вказівки, якими визначається правильність будь-якого процесу мислення. На його думку, щоб відбулося мислення, потрібен предмет мислення і той, хто мислить. «Людина мисляча у своїх діях усвідомлює себе одним і тим самим, або тотожним, а від власної тотожності переходить до тотожності і окремих своїх уявлень, які можуть бути мислимі не інакше як тільки рівні самому собі, і на цьому ґрунтується закон тотожності. Предмету мислення ми або приписуємо відому ознаку, або не приписуємо. Звідси виникає закон протиріччя; згодом тому ж предмету мислення із двох протилежних ознак приписуємо або одну, або іншу, але не щось середнє між ними: звідси випливає закон виключення третього, за яким ми повинні усвідомлювати чому мислиться відомий предмет саме так, а не інакше» [2, арк.1].

У роботі «Логічне значення силогізму» С. Трегубов зазначає, що силогізм – це поєднання суджень, у якому ми виводимо із одного або кількох суджень (засновків) нове судження або висновок, як наслідок із засновків. Але для того, щоб вивести висновок необхідно, щоб один із засновків був загальним. Достовірність висновку обумовлюється достовірністю загального засновку, а достовірність загального засновку, якщо вона виражає загальний факт, у свою чергу, ґрунтується на спостереженні часткових випадків.

Таким чином, на думку С. Трегубова, якщо виводити частковий випадок із загального засновку, що поширюється на увесь випадок, ми повертаємось туди ж, тому що при складанні загального твердження беремо до уваги і даний частковий випадок, інакше б загальне твердження не було б істинним, якщо часткове відоме раніше загального, то, виводячи часткове із загального, ми тим самим робимо логічне коло. Тому, вважає він, немає, мабуть, необхідності складати умовивід і виводити часткове із загального, якщо це часткове відоме раніше загального. Такий погляд на силогізм, на думку С. Трегубова, випливає із того, що ми дивимось на більший засновок, як на вираження загального факту, який ґрунтується на спостереженні часткових випадків. Якщо ж більший засновок виражає не загальне твердження, а необхідний закон, що ґрунтується не на досвіді, хоча і підтверджується досвідом, а на певних об'єктивних основах, то підводячи частковий випадок під цей закон ми не робимо кола, тому що при складанні загального твердження не брали до уваги даний випадок. При такому погляді на загальний засновок силогізму він отримує важливе значення у прогресивному розвитку людських знань, тому що довіряє нам нову думку, і, крім того, у багатьох випадках заміняє досвід, бо досвід не може означити усіх часткових випадків.

Таким чином, можна стверджувати, що студенти при вивченні логіки досягали значних успіхів, обмірковували отриманий теоретичний матеріал та вмiло викладали свої думки та бачення основних положень логіки. Це вказує на високий рівень теоретичної підготовки викладацького складу.

Після вибуття із академії доцента Миколи Єфремова, що кілька років читав «логіку та метафізику», для підготовки на вакантну кафедру Рада академії залишила студента, що відмінно закінчив навчання, Д. Богдасhevського. Але професор П. Ліницький, що близько 20 років читав курс історії філософії в академії, просив перевести його на кафедру логіки та метафізики, як більш складну та зручну для викладача з досвідом. Найважливішими питаннями дисципліни «логіка та метафізика» у його лекціях були питання про взаємовідношення логіки та метафізики, форми мислення та методи, закони мислення та систему метафізики.

У своїх наукових працях вчений відзначав, що задача формальної логіки полягає головним чином у викладенні норм та умов правильного мислення, роз'ясненні помилок, які можливі у мисленні. Логіка, що розуміється таким чином, є посібником, дисципліною, а не наукою. Щодо форм мислення, П. Ліницький зауважував, що основою формою мислення потрібно визнати судження, оскільки не має такої думки, яка б не могла бути виражена у формі судження, вона поширюється на увесь акт мислення, і найскладніша форма мислення розкладається на окремі судження. Саме ж мислення, на його думку, є діяльністю розрізняючою та об'єднуючою. Тому, якщо судження є форма розрізнення, то і протилежний акт мислення, а саме акт об'єднання, також виражається у окремій формі, якою є частково поняття, частково умовивід. Отже, умовивід є логічне поєднання суджень, а поняття – логічне поєднання найважливіших елементів судження – предикатів.

Відносно силогізму професор П. Ліницький не впевнений у доцільності із більшого виводити менше, оскільки нічого нового ми не отримуємо, навпаки втрачаємо, бо у вихідному пункті ми маємо більше, а у кінцевому – нічого. Він стверджує, що силогізм не є знаряддям отримання нових знань, і не може бути засобом доведення для положення уже заданого. Оскільки сила доведення полягає у загальному положенні, але кожне загальне положення отримується через узагальнення окремих випадків. Отже, воно є підсумком часткових спостережень окремих випадків. На цій підставі він прийшов до висновку, що силогістичний висновок часткового із загального у розумінні доведення є колом, положення, яке у ньому доводиться, саме служить основою для утвердження істини того положення, яким воно доводиться. Такі думки є подібними до попередньо викладених думок студента С. Трегубова, хоча отримані висновки у них відрізняються. Ці міркування П. Ліницького привели його до висновку, що силогізм не має ні гносеологічного, ні логічно-

го значення; не має доказової сили, а тому не може бути знаряддям отримання нових знань. Отже, основне значення професор П. Ліницький надає індукції, оскільки дедукція можлива лише тоді, коли наявне загальне положення, а воно може бути дане тільки завдяки індукції. Ці погляди вирізняють його з-поміж інших науковців, що розглядали дедуктивний метод, як головний, та не заперечували силогізм.

На початку ХХ століття лекції з логіки у Київській духовній академії викладав Семен Гаврилович Остроумов (1883-?), що народився в Кубанській області, м. Катеринодар, навчався у Катеринодарському духовному училищі, потім у Ставропольській духовній семінарії, після закінчення якої вступив до КДА. Після закінчення, залишився професорським стипендіатом впродовж 1909-1910 н.р., після чого був обраний радою професорів академії доцентом кафедри логіки і систематичної філософії.

Згідно віднайденого нами рукописного конспекту лекцій доцента С. Остроумова, він викладав курс систематичної логіки в 1912-1913 н.р. У своєму курсі велику увагу він приділяє історії логіки, аргументуючи це так: «Історія логіки показує нам, що питання про сутність законів і елементів думки по-різному вирішувались філософами. Ми знаємо про формальну логіку у вузькому значенні цього слова (Кант), про формальну логіку у більш широкому розумінні цього слова (Декарт, Вольф), про індуктивну логіку (Міль), знаємо про метафізичне вирішення логічних проблем (Гегель), можна іще згадати про математичний відрізок логічного формалізму, що веде свій початок від геніальних замислів Лейбніца, що лише у наш час окріпли, отримали належну оцінку серед вчених і філософів, і ось якщо підійти до обговорення усіх цих напрямків, то отримаємо те, що кожне із них окремо страждає односторонністю, приймаючи частину за ціле» [3, арк.90]. Якщо не зважати на цю односторонність, на думку С. Остроумова, усі погляди зовсім один одного не виключають і можуть бути об'єднані у одній науці – чистій логіці.

Семен Гаврилович зауважує, що часто змішують логічну та психологічну точки зору на мислення, і стверджує, що потрібно розрізняти два моменти: законодавчий (логічний) та фактичний (психологічний). У першому випадку ми маємо справу із законами думки, у другому – із такими природними функціями свідомості, які приводять цей ідеальний апарат думки до життя. Основним елементом мислення С. Остроумов визначає судження та стверджує, що у процесі судження необхідно різко відмежовувати одну від іншої дві сторони: реальну – психологічну та ідеальну – логічну. Перша складається із актів, функцій і є об'єктом психології, друга – ідеальне правило, закон, що складає предмет логіки у чистому вигляді. Сутність поняття, на думку Семена Гавриловича, в ідеальних законах розуму, який вказує при обробці окремих перцепцій, сприйнятті, зводить до єдності головні, суттєві ознаки предмета. В загальному своєму

виді форма поняття є ідеальний зміст свідомості, що приписує, зводить до єдиного головні «суттєві ознаки предмета».

Щодо законів мислення С. Остроумов говорить: «Процес орієнтації елементарних форм думки в конкретних враженнях у свідомості регулюється законами думки. Закони ці з анатомічною необхідністю впливають із сутності елементарних форм думки» [3, арк.103]. Емпіричний погляд на закони думки, зауважує С. Остроумов, неправильний, оскільки без законів мислення неможливо обійтись, і якщо емпіризм це стверджує, то лише на словах, а не на ділі. Отже, підсумовує він, без законів мислення немає ніякого мислення, «закони мислення не звички і не абстракція, а ідеальна умова всякого знання» [3, арк.105].

Простежуючи розвиток логічної думки у Київській духовній академії школі, можна зробити висновок, що розробка викладачами власних навчальних програм та курсів лекцій із логіки сприяла виокремленню та розвитку логічних поглядів представників київської школи, так з'явилися нові міркування щодо основних законів логіки (О. Новицький, П. Ліницький, П. Юркевич). Також досліджувалося питання кола у силогізмі (П. Ліницький, С. Трегубов). відбувалося поступове відокремлення психології та метафізики від логіки.

Так, саме духовні навчальні заклади в другій половині XIX – початку XX ст. зробили вагомий внесок у розвиток та становлення логіки як науки. Адже саме вихованці КДА під впливом своїх професорів, ставали дослідниками та викладачами логіки, пропагуючи київську школу логіки. Викладання логіки у таких навчальних закладах не обмежувалось суворими догматичними концепціями, а, навпаки, стимулювало розвиток логічної думки в Україні.

Примітки:

1. Руководство к логике, составленное ординарным профессором Унив. Св. Владимира Орестом Новицким. – К., 1841. – 100 с.
2. Трегубов Симеон. Значение законов мышления. Семинарское сочинение. – Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 120, оп. № 34, 2 арк.
3. Семен Гаврилович Остроумов. Лекции по систематической логике. – Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф.160, оп. № 1808, арк. 1-108.
4. П.Д.Юркевич. Из логіки. – Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, ф.ДА 352 А, оп. № 18, арк. 1-140.

В этой статье рассмотрены особенности преподавания логики в Киевской духовной академии в конце XIX века, а также проанализировано научно-логическое наследие профессоров упомянутого университета.

Ключевые слова: логика, традиционная логика, преподавание логики в Украине, Я. Буханцев, П. Линицкого, Й. Михневич, Новицкий, С. Трегубов, С. Остроумов, П. Юркевич.

Отримано: 28.11.2013